

ABU ALI IBN SINONING “AL-ISHOROT VA AT-TANBIHOT” ASARIDAGI TASAVVUFIY QARSHALARNING FALSAFIY TAHLILI

<https://doi.org/10.24412/2181-1784-2026-22-76-82>

Jurayev Sherali Soibnazar o‘g‘li

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti

Sharq falsafasi va germenetika kafedrasi katta o‘qituvchisi, PhD.

Annotatsiya: *Ma‘lumki, Ibn Sino o‘zining “Al-Ishorot va at-Tanbihot” (Ishoralar va tanbehlar) asarining yakuniy qismida so‘fiylikka oid atamalar lug‘atidan keng foydalanadi. Shu sababli ayrim tadqiqotchilar ushbu davriga mansub asarda Ibn Sino diniy qarashni asoslashini yoki tasavvufga moyil bo‘lgan, degan xulosaga kelishgan.*

Mazkur maqola asarning eng muhim parchalarini batafsil tahlil qilish asosida bunday talqin yetarli darajada asosli emasligini ko‘rsatadi. Chunki Ibn Sino “Al-Ishorot va at-Tanbihot”ning so‘nggi to‘rtinchi bo‘limida uchraydigan so‘fiylarga oid tushunchalarni o‘ziga xos tarzda sharhlaydi. Aslida uning bu tushunchalardan foydalanishi so‘fiy adabiyotlarda yoki “tasavvuf” falsafasida ularga berilgan ma‘nolar bilan deyarli umumiylikka ega emas.

Maqolada xulosa qilinshicha, Ibn Sino asarning yakuniy qismida “tasavvuf”ni emas, balki tasavvufiy atamalar, iboralar va hodisalarni aql va mantiq asosida sharhlovchi “tasavvufning falsafiy talqini”ni taqdim etadi.

Kalit so‘zlar: *Ibn Sino, Al-Ishorot va at-Tanbihot, oriflar maqomi, tasavvuf, tasavvufning falsafiy talqini.*

KIRISH

Abu Ali ibn Sino 980-yilda tug‘ilib, 1037-yilda vafot etgan. Ibn Sino (G‘arbda Avitsenna nomi bilan mashhur) falsafa tarixidagi eng buyuk mutafakkirlardan biridir. Barcha buyuk faylasuflarda bo‘lgani kabi, uning ta‘limoti ham turli xil talqinlarga sabab bo‘lgan. Uning tasavvuf bilan aloqasi masalasi ham bundan mustasno emas.

Ba‘zi tadqiqotchilar bu masala yuzasidan qarama-qarshi fikrlarni ilgari surdilar. Masalan, Gutas Ibn Sinoda sof tasavvufning har qanday shakli mavjudligini inkor etsa, Morewedge aksincha, uning mavjudligini qat‘iy himoya qiladi.

Fahriddin Roziy o‘zining “Ishoratning sharhi” nomli kitobida shunday ta‘rif beradi: “Bu bob, bu kitobning eng muhim va eng qimmatli bobidir, chunki Ibn Sino bunda so‘fiylarning ilmlarini va g‘oyalarini undan boshqa hech bir kishi tushuntirib bermagan, so‘fiylarning maqsadlarini guzal hayot mazmuni sifatida izohlab berishga erishgan”¹.

Iskandariya faylasuflarining qarashlariga bag‘ishlab Ibn Sino o‘zining oxirgi asari “Al-Ishorot va at-Tanbihot” ni yozgan. Bu asarda Ibn Sinoning falsafadan tashqari irfonga bo‘lgan tamoyili ham sezilib turadi. Bundan tashqari Ibn Sino bir necha irfonga bag‘ishlangan asarlar yozib unda falsafiy bilimlarni diniy ta‘lim bilan moslashtirishga jiddiy tashabbus ko‘rsatgan. Uning bunday intilishlari keyinchalik

¹ Fahriddin Roziy “Sharh ul-Ishorat”. –Tehron, 1988. -B. 213.

Yevropa mamlakatlarida yuksak qadrlandi. Bunga sabab uning bir necha jildlik “Ash-Shifo” asarining mantiqqa, tabiatshunoslikka, ruhga, metafizikaga bag‘ishlangan qismlarining 13-asrda lotin tiliga tarjima qilinganligidir. O‘sha davrda uning shuhrati Yevropa mamlakatlarida shu darajaga borib yetdiki, xristian faylasuflarining mutlaq ko‘pchiligi uning muxlislariga yoki uning ta‘sirida bo‘lgan Ibn Rushd tarafdorlariga aylandilar.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Islom dunyosida VIII-XII asrlarda yo‘nalish sifatida Tasavvuf ta‘limoti o‘zining ilk bosqichlarini boshlab berganligi bilan Sharq falsafasida o‘z g‘oyasini davom ettirib kelmoqda. Ushbu davr (ya‘ni X-XII asrlar) da tasavvuf nazariyasini sun‘iylik yo‘nalishida bo‘lib, Allohning sifatlarini tushuntirishga harakat qilgan tasavvufchilar tomonidan “Zohidlik”, “Obidlik” va “Oriflik” darajasiga erishgan Hakim at-Termiziy, Kalobodiy, Abulqosim Qushariy, Imom Muhammad G‘azzoliy, Ahmad G‘azzoliy kabi mutasavvufning asarlaridagi o‘xshatishlarni uchratish mumkin. E‘tiborli jihati shundaki, Ibn Sino o‘zining “Al-Ishorot va at-tanbihot” asarining to‘rtinchi bo‘limini tasavvufga bag‘ishlagan bo‘lib, unda “Zohid”, “Obid” va “Orif” kishilarga xos xususiyatlarni misollar asosida tushuntirib, o‘z asari orqali bayon etganligini uchratamiz.

Mazkur tadqiqotning obyekti “Al-Ishorot va at-tanbihot” asarining to‘qqizinchi bandi (النمط التاسع) dagi “Oriflarning maqomlari” (في مقامات العارفين) haqidagi nazariyalarining tahlili tashkil etadi. Bu band 27 fasldan iborat bo‘lib;

Birinchi fasl (الفصل الأول) da Oriflarning maqsadlarini shunday izohlaydi: “Darhaqiqat oriflarning dunyoviy hayotlarida faqatgina ularga xos bo‘lgan, (boshqalarda bo‘lmagan) daraja va maqomlari bor. Ularning o‘ziga xos botiniy va zohiriy amallari mavjud bo‘lib, ularni bilmaydiganlar rad etadilar, biluvchilar esa ushbu amallarni ulug‘laydilar. Biz senga quyidagilarni hikoya qilib beramiz: Agar sen Salomon va Ibsol qissasini eshitgan bo‘lsang, bilginki, Salomoni senga, Ibsolni esa oriflar ahlidan deb bilgin. Seni oriflik darajangga misol qilib keltirish mumkin”².

Ikkinchi fasl (الفصل الثاني) - “Dunyo noz-ne‘matlaridan va bezaklaridan voz kechish zohidga xos holat bo‘lsa, ro‘za, namoz kabi ibodatlarini ado etish obidga xos bo‘lgan holatlardandir. O‘z fikrini idora qilgan holda, kuch-qudratga erishadigan va shu orqali doimiy ravishda yashirin holatdagi haqiqat nurining chiqishiga intilish esa orifga xos bo‘lgan xususiyatdir. Bularning barchasi bir-biri bilan o‘zaro munosabatdadir”.

Uchinchi fasl (الفصل الثالث) – “Zohid orif darajasida bo‘lmagan kishi uchun oxirat savobini dunyo matosi bilan sotib olish mumkin bo‘lgan hodisadir. Orif uchun esa zohidlik maxfiylikdan haqiqatni ajratish va haqiqatdan boshqa narsa bilan mag‘rurlanmaslikni anglatuvchi tushunchadir.

² Hasan Malikshahi. Abu Ali Ibn Sino. “Al-Ishorot va at-tanbihot”. –Tehron, 1988. – B. 504.

Orif bo'lmagan odamga ibodat qilish o'ziga xos biznes bitimidir, go'yo inson hozirgi hayotda ikkinchi hayotda jazo va mukofot sifatida oladigan maosh evaziga harakat qilgandek. Ammo orif uchun bu insonning qobiliyatlarini, jumladan, qalbining baholash va tasavvur kuchlarini mashq qilishning bir turi bo'lib, ularni odat bo'yicha xato tomondan haqiqat tomoniga yo'naltirishdir. Shunday qilib, ular qalbning eng ichki shaxsiy fikriga moslashadilar, shuning uchun bu fikr haqiqatning vahiysini izlaganda, bu kuchlar unga zid kelmaydi. Shunday qilib, eng ichki fikr yorqin nurga yetib keladi. Bu kelish yaxshi o'rnashgan odatga aylanadi. Eng ichki fikr xohlagan paytda, u bu qobiliyatlar bilan raqobatlashmasdan haqiqat nuriga qaraydi, aksincha, ular bilan iliqlik bilan birga bo'ladi. Shunday qilib, eng ichki fikr muqaddaslikka erishishda to'liq ishtirok etadi”.

To'rtinchi fasl (الفصل الرابع) – Payg'ambarlar va Diniy qonunlarga bo'lgan ijtimoiy ehtiyoj haqida nasihat.

“Inson yolg'iz hech narsaga erisha olmaydi. Ular faqat boshqa insonlar bilan hamkorlik qilish va ular o'rtasida mehnat taqsimoti orqali muvaffaqiyatga erishishlari mumkin. Har bir inson boshqasini vazifadan xalos qiladi. Agar inson hamma narsani o'zi qilsa, u ko'p narsalarni qilishi kerak bo'ladi, bu esa iloji bo'lsa ham qiyin bo'ladi. Shuning uchun, odamlar o'rtasida almashinuv va adolat bo'lishi kerak. Bu adolat qonun chiqaruvchi tomonidan olib borilgan shariat (qonun) bilan himoya qilinishi kerak. Chunki bu qonun chiqaruvchi uning vakolatini ko'rsatuvchi ilohiy belgilar tufayli uning itoat etish huquqi bilan ajralib turadi. Shuningdek, solihlar ham, fosiqlar ham o'zining qudratli, hamma narsani biluvchi Parvardigoridan munosib mukofatlarini olishlari kerak. Shuning uchun mukofatlovchi va qonun chiqaruvchini bilish juda muhim va bu bilim bilan bu bilimni saqlab qolish vositalari keladi. Shunday qilib, ularga ibodat qilinayotgan Zotni eslatuvchi ibodat ularga yuklatildi. Insoniyat hayotini qo'llab-quvvatlovchi adolatga chaqiriq davom etdi. Keyin, bu dunyoda buyuk ne'matdan so'ng, undan foydalanuvchilarga oxiratda saxovatli mukofot berildi. Keyin, uni chinakam tushunganlar uchun uning foydalari ko'paytirildi, chunki ular yuzlarini unga qaratdilar. Shunday ekan, donolikni, keyin rahm-shafqatni va inoyatni ko'rib chiqing, shunda siz mo'jizalar sizni hayratda qoldiradigan holatga duch kelasiz. Keyin mahkam turing va va to'g'ri bo'ling”.

Beshinchi fasl (الفصل الخامس) – Orifning asl maqsadi haqida eslatma

Orif Birinchi Haqiqatni boshqa hech qanday sababsiz xohlaydi va uning bilimiga hech narsa ta'sir qilmaydi. Uning ibodati faqat unga tegihli, chunki u ibodatga loyiqdir va bu unga bo'lgan oliyjanob aloqadir. Bu istak yoki qo'rquv bilan qo'zg'atilmaydi. Agar istak yoki qo'rquv mavjud bo'lsa, unda istak yoki qo'rquvning obykti turtki beruvchi omilga aylanadi va kerakli natija unda topiladi. Haqiqat oxirgi maqsad emas, balki boshqa narsaga olib boradigan vositadir, bu esa yakuniy maqsaddir.

Oltinchi fasl (الفصل السادس) – Vositachi sifatida haqiqatni izlovchi bilan orif o'rtasidagi farq haqida eslatma

Haqni maqsadga erishish vositasi sifatida foydalanishni joiz deb bilgan har bir kishiga, ma'lum ma'noda, achinish kerak. Chunki, ular Haqdan zavqlanish quvonchini boshdan kechirmaganlar, bu quvonchni boshdan kechirishni xohlamaydilar. Ular faqat to'liq bo'lmagan zavqlarni tan olishadi va xohlashadi va boshqa zavqlardan bexabar. Ularning donolarga nisbatan holati yosh bolalarning misoliga o'xshaydi, chunki bolalar kattalar yoqtiradigan yaxshi narsalarni e'tiborsiz qoldirib, o'zaro munosabatlari faqat o'yin kabi yaxshi narsalar bilan cheklanganida, ular jiddiy odamlardan yuz o'girib, ularni yoqtirmay, o'zlarini boshqa narsalarga bag'ishlaganlarida, ularga hayron bo'la boshlaydilar. Xuddi shunday, nigohi kamchilikdan ko'r bo'lib, haqiqatning ulug'vorligini ko'rishga to'sqinlik qiladigan kishi yolg'onning o'tkinchi zavqlariga yopishib oladi, faqat ularning mukofatini kutib, bu dunyoni beixtiyor unutadi. U Qodir Allohga oxiratda unga to'liq qoniqish baxsh etish uchun yoqimli ziyofatga, yoqimli ichimlikka va go'zal umr yo'ldoshga munosib qilish uchun ibodat qiladi. Agar inson Haqiqatdan yuz o'girsas, uning ko'rish qobiliyati hozirgi hayotda ham, keyingi hayotda ham faqat qornining va xotirasining zavqlariga ko'tarilishi mumkin. Ammo afzallik yo'li bilan muqaddaslik yo'l-yo'riqlari orqali tushuncha izlagan kishi haqiqiy zavqni bilgan va unga yuz o'giran bo'lib, to'g'ri yo'ldan uning teskarisiga olib borgan kishiga rahm-shafqat so'ragan bo'ladi, garchi ikkinchisi o'z sa'y-harakatlari bilan izlagan narsasi unga va'da qilingan narsaga muvofiq saxovat bilan berilsa ham.

Yettinchi fasl (الفصل السابع) – Orifning Haqiqat sari harakatidagi birinchi tayyorgarlik bosqichi, xohishi haqida eslatma

Oriflar harakatining birinchi bosqichi – bu “Iroda” ataydigan kuchdir, bu istak izlovchini yo isbotiy ishonch (819-bet) yoki muqaddaslik olamiga mustahkam aloqa o'rnatish uchun imonni tasdiqlash tufayli qalbning xotirjamligi (820-bet) orqali yengib chiqadi. Shunday qilib, uning yurishi muqaddaslikka qarab, birlik ruhiga erishish uchun davom etadi. Shuning uchun, u shu darajada qolar ekan, u mohir (murid) hisoblanadi.

Sakkizinchi fasl (الفصل الثامن) – Ikkinchi tayyorgarlik bosqichi, ruhiy mashq haqida eslatma.

Bundan tashqari, biluvchi ruhiy mashqga muhtoj. Bu turdagi mashq uchta maqsadga qaratilgan (821-bet). Birinchisi, Haqiqatdan boshqa narsani tanlash yo'lidan olib tashlash. Ikkinchisi, buyruq beruvchi qablarni xotirjam qalbga itoatkor qilish, shunda tasavvur va taxmin kuchi avliyo ishlariga tegishli g'oyalarga jalb qilinadi va asosiy narsalarga tegishli bo'lgan g'oyalardan voz kechadi (822-bet). Uchinchisi, eng ichki fikrni diqqatga sezgir qilishdir.

Birinchisiga haqiqiy zohidlik yordam beradi (823-bet). Ikkinchisiga bir qator narsalar yordam beradi: fikr bilan birga keladigan ibodat (824-bet), ohangga qo'yilgan so'zlarni ongga maqbul qilish uchun ruh kuchlari tomonidan qo'llaniladigan kuylar (825-bet) va nihoyat, aqlli notiqdan notiq iborada, yumshoq ohangda keladigan va qandaydir yo'l-yo'riqni o'z ichiga olgan didaktik so'zlarning o'zi (826-bet). Uchinchi

maqsadga kelsak, unga nozik fikr (827-bet) va ishtaha qoidasi bilan emas, balki seviklining fazilatlarini bilan boshqariladigan sof sevgi yordam beradi.

To‘qqizinchi fasl (الفصل التاسع) – Bog‘lanishdagi birinchi qadam, lahzalar haqida eslatma.

Bundan tashqari, agar iroda va ma’naviy mashqlar biluvchini ma’lum bir chegaraga olib kelsa, u Haqiqat nuriga yoqimli o‘g‘irlangan nigohlarga duch keladi, go‘yo bu nigohlar biluvchi ustidan porlab, keyin undan yuz o‘giradigan chaqmoqdek. Bu o‘g‘irlangan nigohlar ular "lahzalar" (avqat) deb ataydigan narsadir. Har bir lahza ikkita ekstaz bilan o‘ralgan: Haqiqat uchun ekstaz va Haqiqatning yo‘q bo‘lib ketishidan ekstaz. Shundan so‘ng, agar biluvchi ma’naviy mashqda davom etsa, bu g‘ayritabiiy lahzalar ko‘payadi.

O‘ninchi fasl (الفصل العاشر) – Ikkinchi qadam haqida eslatma, haqiqat bilan birlashgandan so‘ng.

Keyin u o‘sha og‘ir lahzalarga berilib ketadi, hatto mashq qilmasa ham, ular uni yengib chiqquncha. Shunday qilib, u biror narsaga ko‘zi tushganda, o‘sha narsadan muqaddaslik tomoniga qaytadi va oxirgisidan biror narsani eslaydi. Keyin uni hushidan ketish sehri qamrab oladi. Shunday qilib, u deyarli hamma narsada Haqiqatni ko‘radi.

XULOSA

Shubhasiz, Abu Ali ibn Sino yozgan o‘zining so‘ngi asarini shunday chiroyli va guzal shaklda tartibli yozganki, unda borliqning butun mohiyatini qamrab olishga erishgan. Mazkur asarning to‘rtinchi fasli borliqning ma’naviy ko‘rinishida mujassamlashganki, unda insonning hayotdagi baxt-saodati ham, insonga xos mas’uliyati ham, hayotdagi ilohiy qobiliyati ham chiroyli tahlil etilgan. Abu Ali ibn Sinoning ta’biri bilan aytganda: “...darhaqiqat oriflarning dunyoviy hayotlarida faqatgina ularga xos bo‘lgan, (boshqalarda bo‘lmagan) daraja va maqomlari bor. Ularning o‘ziga xos botiniy va zohiriy amallari mavjud bo‘lib, ularni bilmaydiganlar rad etadilar, biluvchilar esa ushbu amallarni ulug‘laydilar”³ – degan fikrlarida insonning hayotdagi yashash tarzi, mas’uliyati va bu ma’naviy borliqda sen yashayotganligingni, bu dunyoda har bir inson o‘zini anglashi kerakligi tushuntirib berilgan.

Mazkur kitobni tahlil qilish jarayonida to‘rtinchi faslning “Tasavvuf”, deb nomlanishiga duch kelganimda Ibn Sinoning falsafiy qarashlarida so‘fiylik nazariyasi qanday tushuntirilgan ekan, deb qiziqqan edim. E’tiborga loyiqki, tadqiqot ob’yekti bo‘lgan mazkur kitobning to‘rtinchi falsida so‘fiylarga xos bo‘lgan muhabbat va baxt tushunchalariga erishishda haq yo‘lidagi qilingan in’omlarni ko‘rish mumkin. Yuqorida tilga olingan bobda Abu Ali ibn Sino kitobda ko‘rib chiqqan boshqa muammolar kabi muammoni ham nazariy tasavvuf nuqtai nazaridan metafizik

³ Hasan Malikshahi. Abu Ali Ibn Sino. “Al-Ishorat va at-tanbihot”. –Tehron, 1988. – B. 501.

muammo sifatida ko‘rib chiqdi va buni amalga oshirish chog‘ida eng muhim falsafiy-tasavvufiy masalalardan biri bo‘lgan tasavvur (xayol) sohasi masalasini belgilab berdi.

Zohidga xos holatlarda dunyo noz-ne‘matlari va guzalliklaridan voz kechish aks etsa, ro‘za, namoz kabi ibodatlarni ado etish obidga xos bo‘lgan holatlardandir. Orif inson o‘zining kuch-qudrati bilan erishadigan va shu orqali umurboqiy ravishda yashirin holatdagi haqiqat nurining chiqishiga intilishi orifga xos bo‘lgan xususiyatlar orqali namoyon bo‘ladi. Bularning barchasi bir-biri bilan o‘zaro munosabatdadir.

Zuhd orif darajasida bo‘lmagan kishi uchun oxirat savobini dunyo matosi bilan sotib olish mumkin bo‘lgan hodisadir. Orif uchun esa, zohidlik maxfiylikdan haqiqatni ajratish va haqiqatdan boshqa narsa bilan mag‘rurlanmaslikni anglatuvchi tushunchadir.

Ibodot orif darajasiga yetmagan kishi uchun go‘yoki dunyoda oxirat hayotidagi savob va mukofatga erishish vositasidir. Orif uchun esa, Ibodat o‘zini ruhan chiniqtirish vositasidir.

Yolg‘izlik Allohga xos bo‘lganidek, inson hayoti davomida yakka yashashi mushkul bo‘lib, o‘ziga xos va mos inson bilan muloqat qilishi uchun juftlik tanlaydi, ular o‘rtasidagi almashinuv va o‘zaro yordamni yuzaga keltiradi. Buning natijasida ulardan biri boshqaruvchi, mushkullarni yechuvchisi bo‘lsa, ikkinchisiga har qanday vazifalardan ozod qilingan bo‘ladi. Bunday tartib yuzlab insonlar orasidagi adolatni o‘rnatganligidan dalolat beradi.

Tahlildan ayon bo‘ladiki, orif kishi yangilik ortidan: xunuk va yoqimsiz narsani ko‘rganida, rahm uni boshqarishi mumkinligini, lekin g‘azab uni boshqara olmaganidek, uning ortidan quvmaydi. Chunki u, Allohning taqdir haqidagi sirini qalb ko‘zi bilan tasavvur qila oladi. Agar yaxshilikka buyursa, uni qoralovchi qattiqqo‘llik bilan emas, nasihat qiluvchi yumshoqlik bilan buyuradi. Yaxshilik barq urgan joyda uni ko‘ra olmaydiganlar hasad qilishlari mumkin.

Orif kishida achinish doimo hukmronlik qiladi, lekin hayron bo‘lib, odamlarning ahvolini kuzatish va ulardagi g‘azablarni jilovlay olmaydi.

Orif jasurdir, chunki o‘lim va qo‘rquvdan yiroq bo‘lsa, jasur bo‘lmaslikning imkoni yo‘q. Orif saxiydir, o‘zining tuyg‘ularida kechadigan narsadan vaqtinchalik vos kechgan qanday qilib saxiy bo‘lmasligi mumkin? Gunohlardan vos kechadi, ya‘ni inson ruhi yaralanmaydigan qilib tarbiyalanganda qanday qilib undan vos kechmaslik mumkin? G‘azabni unutadi, ya‘ni uning o‘y-hayoli Xudo bilan band bo‘lsa, qanday qilib unutmaslik mumkin?⁴

Ibn Sino bu yerda orif kishining ayrim fazilatlarini sanab o‘tadi. Orif mard bo‘lganligi uchun u o‘limdan qo‘rqmasligini, saxiyligi uchun mol-dunyoga qiziqmasligini, insonlarga nafrat ko‘zi bilan qaramasligining sababi haq yo‘lida Alloh bilan bandligi izohlangan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Hasan Malikshohiy. Ibn Sina. el-İşarat ve’t-tenbihat. Tehran 1988.
2. Henry Corbin. History of Islamic philosophy. – New York. 2010.

⁴ Hasan Malikshahi. Abu Ali Ibn Sino. “Al-Ishorat va at-tanbihot”. –Tehron, 1988. – B. 525.

3. Herbert Davidson. Al-Farabi, Avicenna, & Averroes on Intellect. – New York: Oxford University Press, 1992.
4. İbn Ebû Usaybia, ‘Uyûnü’l-enbâ. Beyrut 1978-79, II,
5. Sulaymân Dunyâ. Ibn Sînâ. al-Ishârât wa’l-tanbîhât, ma’a Sharh Naşîr al-Dîn al-Ṭūsî. Cairo. 1960.
6. ابن سينا. اشارات و تنبيهات. ترجميما و شرح دكتور حسن ملكشاهي، تهران. 1988
7. ابن سينا. الإشارات و التنبيهات مع شرح نصير الدين الطوسي. القسم الثاني في الفلسفة الإسلامية،
8. ابن سينا. الإشارات و التنبيهات. تهران، 1332.
9. ابن سينا. الإشارات و التنبيهات، تهران. 1988. ص. 94. (Ibn Sino. “Al-Ishorat va at-tanbihot”, Tehron. 1988. B. 94)
10. ابن سينا. الإشارات و التنبيهات. التحقيق: مجتبى الزارعي. الناشر: مؤسسة بوستان كتاب. ص. 190. (Ibn Sino. “Al-Ishorat va at-tanbihot”. Mujtaba Zariy tahlili)